

**ФОЛЬКЛОРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ
ІВАНА МАЗЕПИ ТА СЕМЕНА ПАЛІЯ**

Не секрет, що більшість видатних українських істориків – М. Максимович, І. Срезневський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, Д. Яворницький, Я. Новицький та ін. – розглядали народну творчість як джерело до вивчення історії України. Вони ж перші звернулись до запису фольклору й видали фундаментальні збірники пісень та прози. В своїх записах вони демонстрували високу документальну точність фіксації матеріалу, адже ставились до фольклору як до історичного документа. Отже, і фіксуючи, і публікуючи народні пісні й легенди, виявляли до цього особливий підхід, як до творів усної археографії.

Про важливість фольклорних матеріалів як правдивого першоджерела до історії України писали М. Драгоманов, І. Срезневський, О. Скальковський, Г. Залюбовський, Я. Новицький. Приміром, М. Костомаров зазначав, що історик «важно знати не только жизнь народную по сохранившимся известиям [...], но и способы отношения народа к явлениям своей жизни, иначе взгляд народа на свою собственную жизнь»¹. І. Срезневський уважав, що народна історія, виявлена в піснях чи думках, правдивіша і об'єктивніша від офіційної, він же першим обґрунтував необхідність наукового вивчення історичного фольклору як джерела до пізнання історії України. З ним неодноразово погоджувався Я. П. Новицький, зауважуючи, що «рассказ и песня для истории те же документальные данные. Правда, тут вы не всегда найдете хронологию, тут нужно умение разобраться, но тем не менее тот же рассказ, та же песня ярче освещает историю, иллюстрирует факты в таких иногда подробностях, в каких не опишет вам ни одна архивная бумага»².

Найбільш достовірним історичним джерелом уважав фольклор і Г. А. Залюбовський, особливо цінував він народні пісні, легенди та перекази про видатних історичних осіб. Коментуючи записану ним на Катеринославщині легенду про Палія, він писав: «История и летопись могут представить историческое лицо только со стороны фактической, изложением его внешних подвигов, его политического значения. след[овательно], безжизненно; но как это лицо относилось к массе народонаселения, как эта масса смотрела на него – это все редко встретите в письменных памятниках, или если и встретите, то все–таки самый деятель явится перед вами без образа и очертания, личность его не встанет перед вами как живая. Иное дело – народное предание. Тут такое лицо выводится всегда живым образом, с определенными очертаниями, живою

речью, производит на вас неотразимое обаяние, если это лицо – герой народный. Предание оживляет мертвенность исторического лица, доставляет историю, показывает его так, как не может показать история. Потому-то собрание таких преданий всегда важно»³.

Але чи справді це так? Чи завжди правдиво народні пісні, легенди і перекази висвітлюють ту чи іншу історичну особу, тобто, чи справедливе народне розуміння цих постатей і ставлення до них, чи не нав'язане воно зовні? На всі ці запитання дає чітку відповідь фольклорний матеріал про Семена Палія та Івана Мазепу, записаний протягом ХІХ – початку ХХ ст. Перечитуючи фольклорні записи П. Куліша, Я. Новицького, Д. Яворницького, П. Мартиновича, доходимо протилежного висновку! Образи Палія і Мазепи в народних легендах не тільки далекі від реальних своїх прототипів, а й нерідко взагалі не мають нічого спільного з ними. Чим віддаленіша в часі історична подія або постать, тим більше вона обростає фантастичними деталями, розмивається в традиційних фольклорних сюжетах, переходить із області історичної в область міфологічну, казкову, – і вже лише ім'я або прізвище героя туманно нагадує нам про живу, реальну постать, а іноді й воно змінюється до невпізнанності (так, приміром, Семен Палій виступає як Степан Плаха, Іван Виговський – Іван Луговський чи Борівський). Тому такі схожі в історичних піснях постаті Перебийноса, Нечая, Супруна. В легендах історичні діячі теж виступають не як реальні особи, а як ідеал борця за національне чи соціальне визволення. Те ж саме простежується і в фольклорі про Палія та Мазепу. Однак спробуємо глянути на цей матеріал уважніше.

Образи Івана Мазепи та Семена Гурка (Палія) яскраво і широко репрезентовані в українській народній творчості. Практично немає жодного збирача фольклору ХІХ – початку ХХ ст., який би не фіксував пісні або думи, легенди та перекази про них. Майже в кожному фольклорному збірнику, починаючи від видання М. Цертелева 1819 р.⁴ і завершуючи найповнішими сьогочасними, неодмінно зустрічаємо зразки історичного фольклору, присвячені цим постатям. Це пісні та легенди про заміри Мазепи проти царя Петра, про арешт Палія та заслання його до Сибіру, про поразку Мазепи в Полтавській битві та уявну перемогу над ним Семена Палія, про долю України (зокрема Гетьманщини та Батурина) після Мазепиної поразки, про Мазепинські скарби, замки, могили, урочища та інші місця, пов'язані з його іменем, є навіть про Кочубеєві доньку Мотрю. Твори ці записували Т. Шевченко і М. Гоголь⁵, фіксували історики та фольклористи І. Срезневський, М. Максимович, П. Куліш, П. Чубинський, Б. Грінченко, М. Лисенко, Я. Новицький, Д. Яворницький, П. Мартинович та ін.⁶ Є вони в записах Івана Манжури, Панаса Мирного, Марка Вовчка та Опанаса Марковича, Зорана Доленги-Ходаковського, Володимира Каллаша⁷. М. Костомаров та В. Антонович подавали їх як ілюстративний матеріал до своїх наукових праць, так само чинили й інші історики-краєзнавці⁸. Пильну увагу історичним пісням та легендам про Палія й Мазепу приділяли у своїх фольклористичних студіях видатні українські та російські вчені М. Драгоманов, І. Франко, М. Сумцов, М. Грушевський і К. Грушевська, Ф. Колесса, О. Пипін, О. Веселовський,

В. Каллаш⁹. Останній присвятив цій темі першу і досить ґрунтовну розвідку «Палій і Мазепа в народній поезії» (1889). Значна кількість фольклорного матеріалу про історичні події XVIII ст. друкувалась в періодиці, зокрема в журналах «Киевская старина»¹⁰, «Этнографическое обозрение»¹¹, «Основа»¹², «Москвитянин», «Русский архив», «Сын Отечества», «Душе полезное чтение»¹³, а також в українських та російських газетах, зокрема, в Київських, Чернігівських, Полтавських, Катеринославських, Саратовських губернських та єпархіальних відомостях, у газеті «Киевлянин» тощо¹⁴. Звертаються до цієї теми й сучасні дослідники фольклору. Так 2001 р. М. Коновалова захистила кандидатську дисертацію на тему «Гетьман Мазепа у фольклорі і літературі». Чималу увагу образам Івана Мазепи та Семена Палія приділяє в своїй монографії «Українські історико-героїчні перекази» (2003) львівський фольклорист Василь Сокіл¹⁵.

Певна частина пісень та легенд про Палія і Мазепу зберігаються в Наукових архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України в записах Д. Яворницького (ІМФЕ, ф. 8–К2, од. зб. 3), М. Білозерського (ф. 3–3, од. зб. 152), П. Мартиновича (ф. 11–4, од. зб. 560, 586, 665, 759, 785 тощо). Приміром, серед записів Порфирія Мартиновича є декілька оригінальних і високохудожніх зразків, а також фальшована дума про Семена Палія (од. зб. 665, арк. 127–130).

З усього видно, що твори ці склалися вже після Полтавської битви (а записувалися ще пізніше, що також наклало свій відбиток на свідомість авторів і виконавців). Про це свідчить виключно негативне ставлення співаків і оповідачів до І. С. Мазепи. Його називають не інакше, як «проклятий Мазепа», «пес-Мазепа», «псе-Мазепа» й т. п. Одже, в деяких варіантах пісні про Мазепу зустрічається й інше звернення: «та гетьман Мазепа», або навіть «вельможний Мазепа». Це свідчить не лише про те, що в народі було неоднозначне ставлення до славного гетьмана, а й про те, що пісня могла створитися значно раніше, адже більшість варіантів розповідають не про події Полтавської битви, а про арешт Семена Палія, який відбувся 1704 р. Якраз сюжет пісні часто завершується на тому, що Мазепа, запросивши Палія на бенкет до себе і впоївши вином, запроторює його до темниці, а сам їде до царя скаржитись на «зрадника». Очевидно, що саме це ядро сюжету є первинним (це стосується варіантів, записаних В. Сологубом, О. Марковичем, З. Доленгою-Ходаковським та ін.) і саме воно становить основу десятків варіантів пісні про Палія і Мазепу. Усе інше нашаровувалося з часом, наступними поколіннями творців і виконавців пісні.

Для сучасників Мазепи сама подія була очевидною і зрозумілою. Коли ж вона віддалилася в часі, то народ вже не міг пояснити протистояння двох видатних особистостей – тому виникають різні варіанти, в яких по-різному вмотивований вчинок Мазепи. І, як правило, ця мотивація перебуває під впливом церковної анафеми та імперської ідеології, яка вогнем і мечем була нав'язана українському народові. Ці ідеологи намагалися протиставити Мазепі полковника Палія, який залишився вірним цареві. Нові покоління українців, вихо-

ване безконечними репресіями (приміром, польський фольклорист Казімеж Владислав Вуйціцький фіксує той факт, що навіть в середині XIX ст. українців лаяли «Мазепа!», а М. Номис з приводу цього зауважує, що «...москалі так дражнять наших за гетьмана Мазепу. В Лубенщині й тепер ще можна чувати (розказує народ), що за часів Петра I розсердиться було москаль на чоловіка та й ножакою чи чим там – «Мазепа!» – каже. Або: «Мазепин дух!»¹⁶) патріотизмом вважало не боротьбу за національне й духовне визволення, а вірність своєму цареві. Тому в усіх піснях і легендах гетьман Мазепа принижувався, його заміри були незрозумілі, а бунтівливий Палій підносився до рівня національного героя.

Отже, в історичних піснях про Палія та Мазепу арешт улюбленця народу мотивувалися тим, що він не підтримав плани гетьмана щодо виступу проти Москви. Йдучи за фольклорною логікою, яка нерідко відбиває історичні події з точністю до навпаки, а тут якраз це особливо очевидно, – несподівано дізнаємося, що Мазепа не одразу і небезпідставно ув'язнив Палія, а спочатку викликав його до себе на нараду і розкрив перед ним свої потаємні плани.

«Ой пише гетьман проклятий Мазепа
Та й до Палія листи:
– Гей, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та й на радоньку до мене,
Будемо ж, Палію, будем, Семене.
Будем раду й радити,
Як москаля клювати»¹⁷;

«Ой приїдь, приїдь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене:
Ой будемо, Палію Семене,
Будем пити ще й гуляти,
Ой будеш пити та будеш гуляти,
На москаля воювати»¹⁸;

«Прошу тебе, Палію Семене,
Щоб не зрадив ти мене,
Як буду я шведа підмовляти,
Упень москаля рубати»¹⁹.

У пізнішому варіанті (до речі, одному з найповніших), записаному Я. П. Новицьким в Олександрівському пов. Катеринославської губ., гетьманові Мазепі приписується не прагнення визволити Україну з-під Москви, а бажання необмеженої влади (звичайно, під «царством» розуміється тут не Україна, а вся Російська імперія):

«Просю я тебе, Семене Палію,
Щоб не зробив ти зміни:
Сам я думаю, сам я гадаю,

Ше й шведа підмовляю
 Впень москаля рубати,
 Сам я думаю, сам я гадаю
 Цим царством царствувати»²⁰.

І ось нарешті підходимо до в'яснення причини конфлікту двох героїв – Палій не тільки не схвалює задуми Мазепи, а досить різко відповідає йому (в деяких варіантах навіть погрожує стратою), відразу перетворившись із вірного полковника на злого супротивника й особистого ворога Мазепи, яким і виступає в усіх фольклорних творах:

«Ой бодай же ти, проклятий Мазепо,
 Та й до того ж не діждав,
 Ой щоб я свою віру православну
 Та й під ноги підтоптав»
 (запис П. Мартиновича);

«Ой не діждеш ти, проклятий Мазепо,
 Цим царством царствувати,
 А будеш ти, проклятий Мазепо,
 У ката біля стовпа стояти»
 (запис Новицького).

Отже, в словах Палія прозоро звучить натяк на те, що він готовий видати гетьмана цареві, про що здогадується Мазепа і хапає його як зрадника та саджає до темниці. В більшості варіантів, після арешту Палія Мазепа вирушає до столиці і, набрехавши на Палія, що це він нібито прагне воювати з московським царем (а припущення ці, між іншим, були небезпідставні), сприяє його заслання до Сибіру. Між іншим, ця ситуація дуже нагадує правдиву подію – донос на Мазепу Іскри та Кочубея, яких гетьман стратив за наказом царя. Про страту Іскри та Кочубея йдеться в одній з легенд, записаних П. Кулішем:

«А Кочубей да Іскра довідались, що він хоче з шведом бити на восточного царя, та й пішли до царя до восточного. «Ей, – кажуть, – царю восточний, хоче Мазепа на тебе бити». А цар не поняв віри. «Чи можна, – каже, – щоб він на мене бив?» От же ж і в пісні співають:

А цар, – каже, – віри не поняв,
 Та назад їх одіслав.

Тільки що вони одішли, аж біжить гонець до царя: «Становітця, – каже, – на баталію, а то Мазепа битиме на вас!» То царь тоді зумівся: «Біжи ж, – каже, – чи не наженеш їх? Біжи як можна, щоб він їх не потратив!» Коли ж набіжить – аж їм уже й голови одтято»²¹.

На відміну від легенд, у піснях Семен Палій сам викриває брехню Мазепи на нього і дивним чином передає звістку цареві:

«Шо брехав же проклятий Мазепа
 У царя у столиці,
 То все знав Палій Семен,
 Сидячи в темниці»
 (запис Новицького)

«Як озвався та Палій Семен,
Та сидячи у темниці,
То стало ж чутно,
То сталось чутненько
У господаря на столиці:
«Ой бреш, бреш
Проклятий Мазепа
Як пес на столиці!»

Дізнавшись правду, цар Петро визволяє Палія, а самого Мазепу заарештовує і відправляє до в'язниці. Незрозуміло лишень, навіщо тоді він просить Семена Палія звоювати Мазепу:

«Тоді крикнув велик-світ государ
На свої москалі:
«Візьміть ви сього плута-Мазепу
Та закуйте в кайдани,
Та посадіть плута-Мазепу
У превеликій темниці,
Та приставте ви Палія Семена
Та до мене на столицю»...
Ой чи можеш ти, Палію Семене,
Та Мазепу звоювати?»²².

Текст, складений з уривків, які додавались в різні часи, розсипається на окремі невмотивовані сюжетні лінії, між ними не має композиційної єдності.

Думку про те, що уривок про раду Мазепи з Палієм приєднано до основного тексту пісні пізніше, підтверджують більшість варіантів, у яких Мазепа наказує схопити Палія не одразу після його слів, а ще раз запрошує його на бенкет до себе і тільки після того ув'язнює. Безперечно, що логіки в цьому немає, і дві частини пісні існують начебто самі по собі, хоч перша мотивує іншу, але неясним залишається, чому ж тоді Мазепа не відразу заарештував Палія. Цю неясність у фольклорі ліквідовано досить простим редагуванням: слова «Ой пише гетьман проклятий Мазепа // Та й листа і до Семена // Ой прибудь, прибудь, Палію Семене // Та й на бенкет до мене» з часом випадають із тексту, і тоді сюжет пісні стає струнким і зрозумілим.

І ще одне. В багатьох варіантах улюбленець народу основним аргументом проти Мазепи виставляє небажання «підтоптати під ноги» православному віру. Зрозуміло, що таке бачення розбіжності між двома політичними діячами культивувалося згодом Російською. Православною Церквою. Адже Мазепі, який побудував десятки храмів, був ктитором багатьох монастирів, не можна було закинути схильність до ересі чи безбожництва. Однак, очевидно, одним з аргументів анафемистів виступало те, що Мазепа створив союз із неправославними шведами проти православного Царя-батюшки. Для українського народу, який був у XVII–XVIII століттях надзвичайно побожним і аж до мучеництва беріг і захищав свою православному віру (як відомо, поборниками православ'я були запорозькі козаки), терплячи від мусульман, католиків та уніатів, цей

аргумент міг бути настільки сильним, що відразу «розставляв усі крапки над «і» в поглядах на т. зв. «зраду» Мазепи, тепер ця зрада була вже подвійною: одне те, що Мазепа зрадив батюшку-царя, якому досі був вірний, так ще ж він зрадив і споконвічну прадідівську віру! Так утвердився на багато століть образ ворожого гетьмана, який й досі важко витравити з душі деяких українців. При цьому всі переваги були б залишаються на боці двічі вірного Палія.

Отже, як не дооцінюємо ми роль РПЦ на Україні!

Вже значно пізніше, очевидно, під впливом численних легенд про фастівського полковника, які вийшли зі сфери фантастичного світогляду, а не історичних реалій, була додана кінцівка пісні про участь і перемогу Семена Палія у Полтавській битві:

«Ой у лісі хміль зелененький
Та землю устилас;
Уже ж Семен, уже ж Палій
На воронім коні грає.
Ой у лісі хміль зелененький
Та по тичиночці в'ється,
Ой уже ж Семен, уже ж Палій
Та уже ж з шведом б'ється.
Ой утікав король шведський
Та з-під Полтави лозами,
Та не бачив світа, та не бачив білого
А за дрібними сльозами»

(запис Новицького).

Арешт Палія значно підірвав авторитет гетьмана Мазепи серед козацтва та українського народу. Щоб підсилити ці настрої, цар Петро вирішив протиставити Палія Мазепі в дні Полтавської битви. Несподівана поява на полі бою Палія, хоч і немічного та хворого, значно підбадьорила козаків, що воювали з московським військом. То ж не дивно, що народна фантазія справедливо приписує саме йому (а не цареві, як головнокомандуючому!) перемогу над шведами, наділивши героя чудодійною і небаченою силою (у фольклорі це єдиний і незаперечний аргумент!). Таким чином уся слава за перемогу у Полтавській битві дістається Семенові Палієві.

Ідея ця була настільки сильною, настільки живучою і прийнятною для народного світогляду, що вона породила численні мотиви перемоги й безсмертя старого полковника, вона стала головною сутністю всіх легенд і пісень про Палія та Мазепу, де їх образи протиставляються один одному, і досягає свого апогею, справжнього екстазу в легендах, де Палій не просто перемагає в бою, а вбиває Мазепу як жахливе чудовисько, як потвору, схожу на казкового змія:

«Скоро настиг, зараз його і проколов списом. Тільки то бісова твар! Ізожрав один спис, ізожрав другий, ізожрав третій, і так усі одинадцять списів поїв, та вже як ударив його Плаха своїм дванадцятим, тоді вже йому й капут. А потім узяв Степан Плаха Мазепенка, спалив та й попел по степу розвіяв»²³.

Захоплюючи народну свідомість, уявлення про надзвичайні здібності та переможність героя і спричинили до творення нового богатирського епосу. Тут уже народна фантазія розгортається у всій своїй величі і повноті, видобуваючи вже готові символи, формули, мотиви, приписує їх до образу Семена Палія, творячи з нього вже не історичну постать, а міфологічного героя, непереможного лицаря, характерника, невмирущого воїна, божество, подібне до місяця, якому поклонялись наші далекі предки.

Як відомо, тексти пісень мають певну консервативність, яку зберігають завдяки віршованій формі. Цьому сприяє й мелодія, органічно пов'язана з темою, саме тому народні пісні зберігають свій первісний вигляд, мало піддаються змінам, новим віянням і т. ін. Через те їх можна вважати історично правдивішими, ближчими до реального життя, ніж тексти прозові, які існують завжди у формі імпровізації і щоразу створюються новим оповідачем в процесі оповіді, і варіюються, залежно від його настрою, таланту, обставин виконання, аудиторії, обізнаності слухачів з предметом оповіді, політичних поглядів слухача і виконавця. Пісня ж не дає такої можливості для польоту фантазії, як прозовий твір, не обмежений ніякими рамками, створюваний часто не стільки на догоду часові, скільки на догоду усній традиції, яка завжди тяжіє над ним і не випускає його за межі мотивів і образів, для неї характерних. Тому легенди, як правило, не мають нічого спільного з історичною дійсністю, історичні реалії виступають у них лише як тло, на якому відбуваються фантастичні події. В цьому випадку таким тлом для легенд про Палія і Мазепу служить Полтавська битва та інші події початку XVIII ст., які для виконавця і для слухача уже, власне, не грають ніякої ролі (тому в історичних легендах і переказах один і той самий сюжет може розгортатися на фоні подій, абсолютно несумісних у часі, імена героїв можуть мінятися як королі на троні, який відіграє основну роль в історії, а не ті, хто на ньому сидить). Під впливом традицій і сам історичний прототип втрачає риси реальної особистості, а поступово стає міфологічним героєм, ідеалом, типовим персонажем, характерним для українського богатирського епосу (казок, билин, дум, героїчних пісень і легенд). Саме це й сталося з історичними постатями Івана Мазепи та Семена Палія як тільки їх образи потрапили у фольклоротворче середовище.

Легенди про Семена Палія належать до кращих зразків українського богатирського епосу. Герой тут наділений не лише типовими рисами казкового руського богатира, що вступає в боротьбу зі злом (у цьому випадку уособленням зла є або нечистий, сатана, злий дух, якого вбиває Палій з рушниці, або шведське військо, шведський король, а найчастіше – сам гетьман Мазепа), він увібрав у себе і найкращі елементи епосу козацьких часів, героєм якого виступає запорожець, сила якого виявляється не в фізичній силі, кмітливості, бойовому мистецтві, а в характерництві.

Образ Семена Палія в легендах і переказах генетично споріднений з образами героїв богатирського епосу та фантастичних казок. Він – типовий представник когорти велетнів, змібборців, лицарів, характерників. У деяких варіантах (особливо в записаному Д. Яворницьким²⁴) він буквально зливається

з Котигорошком, Іваном-царевичем, Іваном-дурником і т. п., складається враження, що народні оповідачі не створювали нічого нового, лише здійснили компіляцію відомих мотивів і вставили ім'я улюбленого полковника у звичний міфо-поетичний контекст. Ось найяскравіші паралелі.

Перш за все це – чудесне походження Семена Палія. Подібно до інших казкових героїв, він народжується дивним чином: селянин виорав у полі голову лицаря (богатиря) і спалив її. Дівка лизнула того попелу (порохна) й через кілька місяців привела сина-безбатченка (Палія)²⁵. Отже, батько Семена – невідомий богатир, який наділив його дивовижною силою: «Мав Семен Палій півтора сажні зросту і важив дванадцять пудів. Жоден кінь його не видержував [...] Шаблюку мав у сажень довжиною, і важила вона пуд»²⁶.

Іноді силу, а то й безсмертя дає йому янгол (архангел Гавриїл, святий Ілля, святий апостол) за те, що допоміг йому вбити сатану, він же дарує йому і чарівну зброю – рушницю, шаблю («Будеш ти, – каже, – великий лицарь, побіждатимеш неприятелів; будеш ти, – каже, – міняться як місяць: місяць зостаріється – зостарієшся і ти, зійде молодик – будеш молодик і ти»²⁷). Так казковий герой до початку подвигу нерідко здобуває собі помічника, який дарує йому чарівні предмети – клубочок, перстень, меч, тростку²⁸.

Богатир (у казках і в епосі) до 20 літ не має права виявляти свою силу, тож він бездіяльний, нерозумний, невмілий, часто сидить на печі або робить якісь беззмістовні вчинки, на відміну від старших братів, – Семен Палій також живе серед запорожців «у дурнях», «ледащом», валяється в попелі²⁹. Подібно як старші брати не беруть Івана-дурня на лицарські змагання, так і запорожці не беруть у похід Палія Семена («А Палій лежав-лежав та й каже: «Дайте ж і мені коня, може, і я поїду?» – «Куди тобі, ській та такій сину, їхати?»³⁰).

Нерідко в казках антигерой (мачуха, зла царівна, змієва мати або сам змії), щоб позбутися сильнішого від себе супротивника, поки ще літа йому не вийшли, наказує замурувати його у стовп, кинути до в'язниці або навіть і вбити, а для достовірності принести його серце, печінку і т. п. Так само і антипод Палія Мазепа просить царя про те, щоб замурував в стовп, або заслав героя в Сибір, або ж убив його: «Стреби, непременно стеби та пришли мені перстень, що в нього на руці, тоді я повірю, що він погиб»³¹.

Замурований у стовп Семен Палій живе там 7, 12, 20, 30, 40 літ не ївши, не пивши (або за одним ріжком табаки чи шматочком хліба), але силу свою не втрачає або ж відновлює її за 3 дні (12 днів) «хліба святого попоївши» або погулявши в полі. Мазепу ж у легендах спостигла така сама смерть, як і злу мачуху або царівну: «Тоді Мазепу піймали, ноги одрубали, руки одрізали, а самого прив'язали до коня та й вигнали в степ»³². Невдачу і смерть Мазепі в одній з легенд провістив його кінь, що впав під ним і скалічився, коли гетьман їхав до Полтави. «Оце не к добру наш вельможний упав», – зауважили очевидці. Так воно й вийшло³³. В казках неодмінну поразку змія також віщує кінь, що раз або тричі спотикається на мосту, під яким сидить богатир. Спотикання коня віщує і невдалий похід козакам у піснях.

Досягнувши повноти літ і сили, казковий герой перш за все вибирає собі коня. Іноді прикликає його свистом, але, як правило, ним стає сама упосліджена коняка, на яку ніхто не звертав уваги (подібно до самого богатиря, його кінь також не виявляє своєї сили, поки пора не прийшла). Семен Палій не відступає від цього канону і вибирає собі коня по силі. Цій важливій події оповідачі приділяють особливу увагу: жоден кінь не витримує сили богатиря, а тільки царський кінь; всі коні падають на коліна лише від того, що Семен доторкнувся до них або поклав руку на шию; він вибирає коня, яким возять воду. Але коли сідає на нього, передає йому свою силу («Сів на коня, то кінь під ним так як орел!»³⁴).

Опинившись у Царстві змія, казковий богатир пускає йому в палац стрілу, і таким чином повідомляє, що з'явився лицар, сильніший за нього, який прийшов битися з ним. Змій лякається, бо пущена стріла віщує неминучу загибель йому. Те ж саме робить і Семен Палій, з'явившись на полі Полтавської битви. Пущена ним стріла (або куля) потрапляє до Мазепи в миску (в ложку, в чарку, в шматочок м'яса) і віщує поразку Мазепи та загибель всього його воїнства: «Як побачили вони стрілку та й кажуть: «Годі воювать, бо вже є Семен Палій»³⁵).

Народні легенди про богатирів були особливо поширені в Південній Україні, де їх записували І. Манжура, Я. Новицький, Я. Яворницький³⁶. За уявленнями жителів Подніпров'я, тут жили спочатку велетні-богатирі, потім їх змінили запорожці, а після запорожців лицарство уже перевелось. Отже козаки в епосі Південної України – це останнє покоління богатирів, які мали непереможну силу: куля їх не брала, погоні, води, вогню вони не боялись, бо вміли одвести ворогам очі, затуманити розум, наслати ману, – тобто перемагали не силою, а характерництвом. До таких лицарів належать і Перебийніс, і Нечай, і Супрун, і особливо Іван Сірко, і той самий Семен Палій. «Де Сірко, там і удача!» – говориться в одній з легенд. Ця ж формула буквально переноситься і на Семена Палія: «Було як воюють козаки, то де Палій, там і удача».

Як і всі інші характерники, Палій перемагав ворогів «ангельським чином»: невидимо проходив крізь вороже військо; заряджав пушки навхрест і перетворював шведське військо на попіл; перетворював шведові увесь порох на пил; об'їхавши раз (або тричі) кругом Мазепинового війська, одводив йому очі або напускав туману, після чого «козаки мазепинкови мов подуріли і стали один одного колоть і рубать»; побивав велику силу ворога малою кількістю своїх козаків (5 або й 11, 12), бо ворогові здавалося, що «як кінця світові нема, так і Палієвому військові»; наводив смертельний жах на ворогів, вивівши вгору три високі огненні стовпи тощо³⁷.

Щоправда, в багатьох варіантах не лише Палій, але й сам Мазепа виступає в образі богатиря, який кличе царя «на погуляння»: «Був то такий Мазепа, такий-то гетьман, що й цар його батюшкою звав». Він також наділений незвичайною силою, якої боїться цар: «Петро жажнувся: знав, що ніякою силою не одоліє Мазепенка, бо сей такий був ломусь, що поставив пушку на долоню та як стрілив із Бикова, то досяг аж у Остер і розбив у Острі церкву»³⁸.

Подібно як у казках цар ніколи не змагається з богатирем, Петро також не береться воювати з Мазепою, а шукає між військом богатиря чи характерника (згадаймо літописне оповідання про Кирила Кожум'яку!). Виклик Мазепи приймає Семен Палій, богатир, якого цар виводить з темниці (розмуровує).

Двобій богатирів – це основна ідея і суть всього богатирського епосу – казок, билин, легенд, міфів. Ця ідея представлена і в легендах про Палія і Мазепу: вони протиставляються один одному не як вороги, а як лицарі, що міряються своєю силою. В одному з варіантів, що його записав П. Кулиш, богатир-Мазепа виявляється учнем богатиря-Палія, який після звершення своїх літ (певного ініціального періоду) неминуче стає з ним на герць, щоб помірятись силою. Палій перемагає лише тому, що не всі знання він одкрив Мазепі: «А Мазепа од Палія був навчен. Так цар каже: «Що ж, Палію, ти йому нічого не зробиш, бо й він од тебе навчен!» – «Ні, – каже, – царю, хоч він і навчен од мене, да я йому не сказав усієї правди»³⁹.

Отже, на відміну від пісень та дум, які змістом пов'язані з історичною дійсністю, легенди про Палія і Мазепу є не чим іншим, як залишками богатирського епосу, в них немає і не може бути ніяких історичних реалій.

¹ Костомаров Н. И. Малорусские народные предания и рассказы, свод Михаила Драгоманов // Русская старина. – 1877. – Кн.V.– С.113.

² Запорожье в памятниках устного народного творчества // Степь. – 1886. – № 5. – С.67.

³ Гр. Залюбовский. Про Палія // Екатеринославские губернские ведомости. – 1864. – № 25. – С.3.

⁴ Цертелев князь. Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – С. 51–54 («О измене гетмана Мазепы).

⁵ Див.: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6 т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 320, № 3; Песни, собранные писателями: Новые материалы из архива П. В. Киреевского // Литературное наследство. – Т. 79. – М., 1968.

⁶ Запорожская старина. Издание И.Срезневского. – Ч. 1. – X., 1833; Ч. 2. – X., 1831; Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М., 1834. – С. 58, 109 та ін.; Максимович М. Сборник украинских песен. – Ч. 1. – К., 1849. – С. 88–91 тощо; Украинские народные предания. Собрал П. Кулиш. – М., 1847. – Кн. 1.; Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. – Т. 1. – СПб., 1856. – С. 115–131, 180, 186–196; Несколько народных исторических преданий, записанных П. П. Чубинским // Записки Юго-Западного отдела ИРГО. – 1873. – Т. 1. – К., 1874. – С. 291–307; Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Вып., 1. – Чернігів, 1895. – С.130–135; Гринченко Б. Д. Из уст народа. – Чернигов, 1901. – С. 179–181, 286–305; Збірник українських пісень. Зібрав і у ноті завів М.Лисенко. – Вип. 2, Липськ – Київ, б.р.; Новицкий Я. П. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг. – X., 1894. – С.16–20; Малорусские исторические песни, собранные Я. П. Новицким... – Катеринослав, 1908. – С. 43–48; Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 207–212; Українські записи Порфирія Мартиновича. – К., 1906. – С. 234–237, 269.

⁷ Манжура И. И. Легенда и три песни о Семене Палие. // Киевская старина. – 1882. – №3. – С. 612.; Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии. – М., 1889. – 44 с.; Народні пісні в записях Панаса Мирного та Івана Білика. – К., 1977. – С. 112.; Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. – К., 1983. – С. 369.; Українські народні пісні в записях Зорана Доленги-Ходаковського. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 685–686.

⁸ Костомаров Н.И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 21. – С. 429–1083; Костомаров Н. И. История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества. – К., 1883. – 218 с.; Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра. – К., 1868. – С. 61–64.; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Ч. 2. – С. 200; Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. – Полтава, 1877. (Приложение); Иловайский П. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. Очерк. – Чернигов, 1898. – 45 с.

⁹ Драгоманов М. П. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.. – Женева, 1885. – Ч. 1. – Розділ 2. – С. 1–57; Драгоманов М. П. Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Львів, 1906. – Т. 3. – С. 210–219; Сумцов Н. Ф. К истории создания малороссийских исторических песен. – СПб., 1899.; Грушевський М. С. Історія української літератури. – Т. 4. – Кн.1. – К., 1994. – С. 71–75; Веселовский А. Мелкие заметки к былинам // Журнал министерства народного просвещения. – 1889. – № 5. – С. 32–46; Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. – 1899. – Кн. 2. – С. 80–124.

¹⁰ Задунайские народные предания // Киевская старина. – 1882. – Кн. IX. – С. 579–582; Месторождение Семена Палия // Там само. – С.609–611; Пісня про Мазепу // Там само. – 1887. – Кн. XVIII. – С. 787; Легенда о Палие // Там само. – 1888. – № 5. – С. 47–49; Егоров И. Село Курени Конотопского уезда и его старина // Там само. – 1901. – Кн. 1. – С. 135–140; Кн. III. – С. 103–106.

¹¹ Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. – 1889. – Кн. 3. – С.80–120; Каллаш В. В. Несколько малорусских народных рассказов // Этнографическое обозрение. – 1902. – № 1. – Кн. 42. – С. 107–113.

¹² Рев'якін П. З народніх уст. Семен Палій // Основа. – 1861. – Кн. XI–XII. – С. 29–32; Замечательные варианты украинских исторических песен // Основа. – 1862. – Кн. VIII. – С. 21–30.

¹³ В-ский В. Об украинских народных преданиях Кулеша // Москвитянин. – 1846. – № XI–XII. – С. 140–158; Тр[ушковск]ий Н. Диканька // Москвитянин. – 1852. – № VI. – С.67–74; Терещенко А. Малороссийское предание об образе Покрова Божией Матери и падении гетьмана Мазепы пред Покровскою церквю в Переяславе // Русский архив. Историко-литературный сборник. – М., 1865. – С. 318–322.

¹⁴ Материалы историко-этнографические. Народные предания и песни про Палия и Мазепу // Киевские Губернские Ведомости. – 1868. – № 146. – С. 590; № 147. – С. 598; № 150. – С. 606; Легенда о Палие и Мазепе // Черниговские епархиальные известия. – 1868. – № 7. – С. 256–257; Ж[уравск]ий И. Легенды о Палие и М.Кочубей // Черниговские ГВ. – 1888. – № 11; Думы, относящиеся к временам битвы Полтавской // Полтавские ГВ. – 1860. – № 14, 15; [Новицкий Я.П.] Легенда о Палие // Екатеринославские ГВ. – 1888. – № 10; Палей. Мало российское предание // Саратовские Г. В. – 1843. – №17. – С. 98–100; Свидницкий А. Легенда про Семена Палия // Киевлянин. – 1870. – № 57;

Комарь, Хмынич. М. Коростышев Киевской губернии Радомысльского уезда // Киевлянин. – 1868. – № 111.

¹⁵ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів, 2003. – С. 142–160.

¹⁶ Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упорядкування, примітки та вступна стаття М. М. Пазяка. – К., 1993. – С. 187.

¹⁷ Запис П. Мартиновича // ІМФЕ, ф.11–4, од. зб. 759, арк. 67.

¹⁸ Запис М. Лисенка. Цитую за виданням: Григор'єв Наш. Історія України в народних думках та піснях. – К., 1993. – С. 157.

¹⁹ Запис Я.Новицького // Малорусские исторические песни. – С. 43, № 25А.

²⁰ Там само. – С. 44Б.

²¹ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 121.

²² «Ой під ругою, під Саборєєю» // Основа. – Кн. VIII. – 1862. – С. 26–27. Цитую за вид.: Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С. 154–155.

²³ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 120.

²⁴ Яворницький Д. І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 207–212.

²⁵ Там само. – С. 208; Основа, 1861. – Кн. XI–XII. – С. 29–30.

²⁶ Легенди та перекази. – К., 1985. – С. 218.

²⁷ Новицький Я. П. Твори в 5 т. – Т. II / Упоряд. Л. Іваннікова. – Запоріжжя, 2007. – С. 273.

²⁸ Див. докладніше: Грушевський М. С. Історія української літератури. – Т. IV. – Кн. I. – С. 70.

²⁹ Яворницький Д.І. Запорожье в остатках старины... – С. 208.

³⁰ Там само. – С. 209.

³¹ Там само. – С. 211.

³² Там само. – С. 212

³³ Терещенко А. Малороссийское предание // Русский архив. – 1865. – С. 318–322.

³⁴ Записки о Южной Руси. – Т. 1. – С. 126; Чубинський П. П. Несколько народных исторических преданий. – К., 1873. – С. 9; Киевская старина. – 1882. – Кн. IX. – С. 579–582; Новицький. Твори в 5 т. – Т. 1. – С. 274.

³⁵ Чубинський П.П. Несколько народных исторических преданий. – С. 9. Див. також: Киевская старина. – 1882. – Кн. IX; Яворницький Д. І. Запорожье в остатках старины. – С. 211; ІМФЕ, ф. 8–К2, од.зб.3, арк. 52–53 зв (запис Д. І. Яворницького) тощо.

³⁶ Див. приміром: Новицький Я. П. Народная память о Запорожье. – Екатеринбург, 1911.

³⁷ Див.: Куліш П. Записки о Южной Руси. – С. 116, 120, 126, 127; Яворницький Д. І. Запорожье. – С. 210; Новицький Я. – С. 275; Киевская старина. – 1882. – Кн. IX тощо.

³⁸ Записки о Южной Руси. – С. 123, 118.

³⁹ Там само. – С.127.